

Międzynarodowa konkurencyjność szwajcarskiego systemu bankowego

Uwarunkowania

Międzynarodowy rynek finansowy stoi w przededniu silnych zmian prowadzących do ograniczania i kontroli transgranicznych transferów pieniężnych, poszukujących korzyści podatkowych i dyskrecji. Uszczelnianie systemów podatkowych, głównie z inicjatywy OECD i Unii Europejskiej, jest reakcją na załamanie finansów publicznych wielu krajów i globalną dekonjunkturę po długim, 10-letnim boomie gospodarczym. Niektóre kraje wspierają repatriację kapitału abolicją podatkową. W przypadku UE nakłada się na to harmonizacja sfery podatkowej i decyzje szczytu europejskiego w Feira w sprawie systemu informacji międzybankowej z udziałem krajów trzecich.

Restrykcje wobec transferów zyskały niespodziewane wsparcie opinii publicznej, jako środek zwalczania terroryzmu międzynarodowego. Zmienia się także

nastawienie klientów, poszukujących coraz częściej „parkowania” swoich depozytów na miejscu, zamiast za granicą (*onshore-banking*), choćby ze względu na poprawiającą się powszechnie jakość oferty banków. Wszystko to prowadzi do zaostrzenia konkurencji i przewartościowań w bankowości dotychczasowych centrów i „rajów” podatkowych.

Struktura

Bankowość stanowi jedną z najważniejszych dziedzin gospodarki Szwajcarii, a jej udział w tworzeniu produktu krajowego brutto przekracza 11%, tj. dwu - trzykrotnie więcej aniżeli w innych krajach rozwiniętych. Jeżeli uwzględnimy towarzystwa ubezpieczeniowe, powiązane z reguły z grupami bankowymi, okaże się, że cały sektor bankowo-ubezpieczeniowy Szwajcarii za-

trudnia 160.000 osób i tworzy 13,5% dochodu narodowego kraju. Skalę aktywności gospodarczej i znaczenie tego sektora dla gospodarki narodowej jeszcze lepiej obrazuje stosunek sumy bilansowej wszystkich banków do rocznego PKB, który odpowiednio wynosi:

Szwajcaria	434%
Niemcy	206%
Francja	273%
Włochy	136%
USA	59%
Japonia	138%

Źródło: „Der Bankensektor in Zahlen”, Februar 2000, Schweizerische Bankier Vereinigung.

Oznacza to, że suma bilansowa banków szwajcarskich jest ponad czterokrotnie wyższa aniżeli produkt globalny tego kraju. Według danych Szwajcarskiego Związku Banków, średnia wysokość wkładu bankowego (oszczędnościowego) wyniosła w 2000 r. 67.000 CHF na 1 mieszkańca. Odpowiada to łącznej kwocie 402 mld CHF, tj. mniej więcej rocznej wielkości produktu narodowego brutto. Stopa oszczędności Szwajcarii, jednego z najbogatszych krajów świata, jest wysoka i od lat przekracza 20%.

Brakuje wiarygodnych informacji co do podziału portfela na poszczególne instrumenty finansowe. Najczęściej praktykowany jest następujący podział:

25% - ubezpieczenia (na życie, emerytalne),
20% - obligacje państwowe oraz korporacyjne,
15% - depozyt bankowy,
40% - giełda (fundusze inwestycyjne).

Struktura portfela zależy od wieku. Osoby starsze ograniczają udział pakietów inwestycyjnych i lokują więcej środków w obligacjach oraz innych bezpiecznych produktach¹. Specyficznym elementem szwajcarskiego systemu bankowego jest istnienie banków kantonalnych, należących do sektora publicznego. Prawo wymaga, aby większość udziałów banków kantonalnych pozostawał trwale w rękach państwa (kantonów). Drugą cechą jest wysoka koncentracja, bowiem aż 68% sumy bilansowej wszystkich banków przypada na 2 banki: UBS i Credit Suisse Group, należące do największych na świecie. Są to w istocie globalnie operujące międzynarodowe grupy finansowe z siedzibą w Szwajcarii. Liczba wszystkich banków zarejestrowanych w Szwajcarii wyniosła 369 w 2001 r.

	Liczba	Suma bilansowa (mln CHF)
Wielkie korporacje		
bankowe	3	1.415.981
Banki kantonalne	24	304.779
Kasy oszczędnościowe	94	77.682
Banki spółdzielcze	519	82.409
Pozostałe	205	312.180
w tym zagraniczne	125	186.967
Prywatne	17	17.374
Ogółem	369	2.227.415

Źródło: „Finanz und Wirtschaft. Oktober 2002.

W bilansach nie uwzględnia się zarządzanych przez banki wartości majątkowych klientów zarówno krajowych, jak i zagranicznych. Dane te są chronione tajemnicą bankową. Według szacunków, mieszczą się one w granicach 4.000 CHF.

Indywidualna oferta

Banki szwajcarskie specjalizują się w zarządzaniu majątkowym (*private banking*). Na ten segment rynku przypada około 2/3 ich aktywności i przychodów, wspieranych ofertą wszystkich znanych produktów bankowych. Liczba dostępnych w Szwajcarii funduszy inwestycyjnych przekracza kilka tysięcy, z czego 1.400 to fundusze zarejestrowane w Unii Europejskiej, głównie w Luksemburgu. Łączna wartość ich portfela w posiadaniu mieszkańców Szwajcarii przekracza 400 mld CHF.

Ich rentowność w ostatnich 20 latach zależała od poziomu stóp procentowych i ówczesnej sytuacji na giełdach, kształtując się średnio o 0,50 – 0,75% powyżej stopy zwrotu wieloletnich średnio bezpiecznych obligacji instytucjonalnych. Liczba czynnych funduszy inwestycyjnych obecnie kurczy się z uwagi na powszechne spadki giełdowe i związane z tym straty. Według ekspertów bankowych fundusze, których portfel obniżył się do 50 mln CHF, nie zapewniają rentowności i ulegną likwidacji².

Mniejsze znaczenie dla całości przychodów ma działalność kredytowa i bankowość detaliczna. Portfel kredytów hipotecznych banków szwajcarskich wyniósł w 2000 r. 485 mld CHF, tj. 74.000 CHF na 1 mieszkańca. W skali międzynarodowej jest to stosunkowo niewiele, ponieważ znaczna część Szwajcarów zamieszkuje tradycyjnie w obiektach czynszowych, pomimo wysokich dochodów własnych. W rezultacie banki nie zarabiają wiele na kredytach hipotecznych, których oprocentowanie jest niskie i dzisiaj waha się w granicach 3 – 3,25%. Poważną część substancji mieszkaniowej

¹ S. Waldvogel: *Aktien, Bonds, Cash*. „CASH” nr 8/2002 z 22.02.2002 r.

² A. Ladner: *Anlagefonds*. „CASH” nr 49 z 6.12.2002 r.

stanowi dorobek poprzednich pokoleń (brak zniszczeń wojennych) i wymaga tylko renowacji. Banki udzielają 85% wszystkich kredytów hipotecznych; pozostałymi zarządzają towarzystwa ubezpieczeniowe oraz fundacje³.

Sektor bankowy w decydującym stopniu przyczynia się do utrzymania dodatniego salda rozliczeń bieżących. Ponad połowa dodatniego salda bieżącego Szwajcarii tworzona jest przez zagraniczne usługi bankowe. Tak szeroka skala aktywności banków szwajcarskich możliwa jest przede wszystkim dzięki stałemu napływowi pieniądza zagranicznego, który stąd jest zarządzany z wykorzystaniem wszystkich krajowych i międzynarodowych instrumentów bankowych.

Pozycja międzynarodowa

Łączna wartość depozytów zagranicznych ulokowanych w szwajcarskim systemie bankowym wynosi, według danych oficjalnych, równowartość 3.500 mld franków szwajcarskich. Banki szwajcarskie administrują aż 1/3 światowych rezerw pieniężnych oraz majątkowych⁴. Szwajcarski system finansowy, w tym specyficznie rozumiane zasady tajemnicy bankowej, został dostosowany do potrzeb tych właśnie klientów.

Zarządzanie światowymi depozytami prywatnymi (w %)

Szwajcaria	33
Wielka Brytania	15
Karaiby	12
USA	12
Wyspy (la Manche)	6
Luxemburg	6
Hongkong	5
Lichtenstein	3
Pozostałe	32

Tak wysoką penetrację rynku światowego gwarantuje sprawna infrastruktura bankowa, niskie podatki, bezpieczeństwo i stabilność prawna, zachęcająca do lokat w Szwajcarii. Ponadto depozyty osób zagranicznych nie podlegają szwajcarskiemu 35% podatkowi od odsetek, ale dla wielu (jeśli nie większości) klientów zagranicznych decydującym elementem jest bezpieczeństwo wkładów chronionych tajemnicą bankową i ucieczka przed podatkiem dochodowym we własnym kraju, a nie stopa zwrotu kapitału czy brak podatku od bardzo niskich zresztą odsetek⁵.

Obecnie (grudzień 2002 r.) średni poziom odsetek od depozytów oszczędnościowych w bankach szwaj-

carskich wynosi około 1% z tendencją spadkową, a na kontach rozliczeniowych tylko do 0,20%. Za atrakcyjne oprocentowanie bezpiecznych 10-letnich obligacji państwowych i kantonalnych uważa się tutaj 3,5 – 4%.

Centralnym ogniwem międzynarodowej konkurencji banków szwajcarskich pozostaje od lat specyficznie praktykowana tajemnica bankowa. Kwestia ta stała się w 2002 r. przedmiotem kontrowersji i nacisków Unii Europejskiej, domagającej się od Szwajcarii udziału w przyszłym mechanizmie automatycznej informacji międzybankowej⁶.

Tajemnica bankowa

Unikanie płacenia podatków nie jest w Szwajcarii wykroczeniem karnym, a jedynie administracyjnym (Steuerhinterziehung). Zeznania podatkowe mają tutaj charakter deklaracyjny bez wartości dowodowej. Ścigane karnie są tylko oszustwa podatkowe, fałszowanie załączników i bilansów (Steuerbetrug). Rozróżnienia takiego nie ma w prawie innych krajów europejskich. Szwajcarska tajemnica bankowa chroni także tego, kto unika płacenia podatków. W rezultacie Szwajcaria odmawia pomocy prawnej zagranicznym organom podatkowym ścigającym ucieczki podatkowe; może ją świadczyć tylko w odniesieniu do oszustw podatkowych. Obowiązkiem banku jest dochowanie tajemnicy; jej naruszenie jest karalne. Jako uzasadnienie podaje się, że społeczeństwo szwajcarskie akceptuje swój system podatkowy i nie istnieje potrzeba kryminalizowania rzadkich tutaj przypadków „zaniechań” podatkowych, a tajemnica bankowa jako taka jest częścią wolności i swobód obywatelskich⁷.

Zwalczając ucieczkę kapitałów przed opodatkowaniem, Unia Europejska oczekuje od Szwajcarii udziału w systemie wymiany informacji międzybankowej o poziomie naliczonych odsetek na kontach obywateli swoich krajów i pomocy prawnej przy ściganiu wykroczeń podatkowych. Szwajcaria uważa to za naruszenie, „perforację” tajemnicy bankowej, prowadzącej do utraty atrakcyjności jej systemu bankowego.

Jest skłonna zaoferować opodatkowanie odsetek na kontach osób zagranicznych (czego teraz nie stosuje) i przekazywać ten podatek do kraju pochodzenia kapitału, jednak bez uczestnictwa w systemie informacyjnym. Szwajcaria zezwala na pomoc prawną tylko w odniesieniu do bardzo konkretnych i wymienionych w przepisach deliktów, jak np. szmugiel papierosów na dużą skalę. Oczekuje się przy tym wymiany informacji przy ściganiu wszelkich nadużyć podatkowych i celnych swoich obywateli, np. przy zwrotach podatku VAT i subwencji eksportowych.

³ Der schweizerische Bankensektor. Schweizerische Bankier Vereinigung, Kompendium 2000.

⁴ Bebt der Schweizer Finanzplatz. „Neue Züricher Zeitung” z 26/27.10.2002 r.

⁵ Bankgeheimnis. „KMU Manager” nr 7/8 Juli/August 2002.

⁶ EU-Zinsenbesteuerung. SwissBanking. Jahresbericht 2002, Basel.

⁷ Schweizerisches Finanzmarktrecht. Einführung und Überblick. P. Nobel. Stämpfli 1997.

Szwajcaria zajmuje tu sztywne stanowisko uważając, że nie jest jej sprawą troszczenie się o podatki Unii tylko dlatego, że ktoś ma konto w szwajcarskim banku. Ten sam problem ujawnił się przy negocjowaniu członkostwa Szwajcarii w konwencji Schengen, wymagającej automatycznego świadczenia pomocy prawnej i wglądu w rachunki bankowe w postępowaniach podatkowych. Art. 51a konwencji Schengen nie dzieli nadużyć podatkowych na „ścigane” karnie (oszustwa podatkowe) i „nieścigane karnie” (unikanie podatków), jak to ma miejsce w Szwajcarii.

Przewagi konkurencyjne

Podobne zasady tajemnicy bankowej praktykują niektóre inne kraje europejskie, jak Belgia, Luksemburg, Austria, idące w niektórych przypadkach jeszcze dalej (konta anonimowe). Sama zatem **tajemnica bankowa** chroniąca także nieopodatkowane wkłady, jakkolwiek jej znaczenia nie sposób przecenić, nie byłaby w stanie wykreować wyjątkowej pozycji Szwajcarii jako centrum finansowego. Rozstrzygają o tym łącznie takie czynniki konkurencyjne szwajcarskiej bankowości, jak:

- bezpieczeństwo,
- stabilność prawna,
- wydajność,
- profesjonalizm,
- image (mit),
- otoczenie biznesu,
- fiskalizm sąsiadów.

Bezpieczeństwo

Większość klientów zagranicznych poszukuje bezpieczeństwa wkładów. Neutralna Szwajcaria zachowała nienaruszony przez obie wojny światowe system polityczny i nie doświadczyła bolesnych kryzysów walutowych. Specyficzny sposób formowania rządu federalnego (tzw. formuła magiczna) praktycznie wyklucza możliwość kryzysów gabinetowych. Od 150 lat jest przy władzy ta sama, liberalna partia polityczna. Od 40 lat trwa aprecjacja franka szwajcarskiego, co w połączeniu z bardzo niską inflacją nie powoduje drenażu depozytów. Zachowują one swoją wartość.

Stabilność prawna

Elementem konkurencyjności sektora bankowego jest zaufanie do Szwajcarii jako kraju. Niezależność gospodarcza, stabilność prawna, konserwatyzm państwa i społeczeństwa, mała podatność na zmiany, brak napięć społecznych, rozciąga się na korzystne postrzeganie systemu bankowego. W odczuciu klientów zagranicz-

nych czerpią oni zyski ze stabilności kraju nieulegającego żadnym rewolucyjnym zmianom⁸. Efektywność pracy sądów jest wysoka, oczekiwanie „w razie czego” na orzeczenie jest znacznie krótsze niżeli w innych krajach europejskich. Bardzo niewielka jest korrupcja.

Profesjonalizm

Z uwagi na wieloetniczność mieszkańców Szwajcarii przynależność do trzech wielkich kultur europejskich, znajomość języków obcych wśród personelu banków jest powszechnie wysoka. Dochodzi ponadto język angielski, którego znajomość w sektorze bankowym jest obowiązkowa. Również pod względem wyznaniowym Szwajcaria jest niejednolita, co wykształciło wysoką tolerancję religijną, ważną w kontaktach z klientami reprezentującymi różne wyznania. Szwajcaria nie jest państwem nowobogackim, jej bogactwo rosło powoli, nie „psując” charakteru społeczeństwa.

Stosunek Szwajcarów do bogactwa i wielkich pieniędzy jest bardziej naturalny niżeli w wielu innych krajach. Doceniają to klienci reprezentujący wielkie fortuny, oczekujący specyficznej usługi zarządzania swoją zamożnością, a nie tylko majątkiem, której jest on częścią. Zarządzanie „zamożnością” obejmuje również doradztwo spadkowe, kwestię dziedziczenia, udziału w akcjach charytatywnych, fundacjach, skalę pomocy finansowej dla dalszej rodziny, a nawet porady psychologiczne. Personel banków specjalistycznych jest uczulony na poszerzone potrzeby klienta i szkoleny w takich umiejętnościach. Stanowią one swojego rodzaju „klej” bankowy, będący częścią mentalności pracowników aparatu *private banking*, podobnie jak budząca zaufanie szwajcarska beznamiętność, chłodny dystans i pedantyczna powolność.

Wydajność

Banki szwajcarskie dysponują kosztownym i nowoczesnym wyposażeniem, stale modernizowanym. Zapewnia to wysoką wydajność, a co za tym idzie konkurencyjne ceny usług mimo wysokich płac. Średni przychód brutto na jednego zatrudnionego wyniósł w 2000 r. 500.000 CHF i należy do najwyższych na świecie, podobnie jak liczba bankomatów w relacji do liczby mieszkańców. Liczba klientów korzystających z bankowości internetowej tylko w banku UBS wynosi 180.000. Zaawansowanie techniczne redukuje możliwość pomyłek i skraca czas obsługi klienta. Banki tutejsze oferują wszystkie instrumenty bankowe, nawet nie zarejestrowane w Szwajcarii o ile wymaga tego klient. Nie we wszystkich krajach jest to

⁸ M. Maurer: *Schweiz wahrt Spitzenleistung*. „Handelszeitung” z 5.06.2002 r.

możliwe, bądź tak łatwe. Optymalizacja zarządzania wymaga łatwego wychodzenia pieniędzy poza granice kraju i jego łatwego powrotu.

Jakość obcowania z sektorem bankowym Szwajcarii jest wyższa aniżeli w innych krajach. Składa się na to wiele czynników. Wielu cudzoziemców ceni sobie inne, „lepsze” traktowanie cudzoziemców w Genewie aniżeli na przykład w Londynie czy Frankfurtach, innych wielkich centrach finansowych. Genewa uchodzi za najmniejsze „duże” miasto świata (lotnisko 15 minut od centrum). Przejazdy nie kradną cennego czasu. Szwajcaria jest małym krajem o bardzo dobrej infrastrukturze komunikacyjnej. Krótki pobyt w centrach bankowych w Genewie czy Zurychu można łatwo połączyć z letnim wypadem na narty, weekendem w modnych kurortach, w których „wypada” określonym klientom bywać, Zermatt, Davos czy Gstaadt. Nie oferuje tego centra bankowe Niemiec, Belgii czy Luksemburga, a Austrii i Francji w ograniczonym stopniu.

Image (mit)

Legenda, mit bankowości szwajcarskiej jako wzorca jest kulturowo zakorzeniony w Europie i ma duże znaczenie emocjonalne zwłaszcza w tych krajach europejskich, które często nawiedzane były przez kataklizmy wojenne. Nie wymaga on refleksji ani dowodu. Pozwala nie dostrzegać uchybień i drobnych rozczarowań w kontaktach z „żywym” bankiem i jego personelem. W przypadku porównywalnych warunków oferty mit przemawia za opcją szwajcarską, ułatwia podjęcie decyzji.

Otoczenie biznesu

Infrastruktura i otoczenie biznesu dojrzywało w Szwajcarii przez wiele lat, sprzyjając rozwojowi rynku finansowo-bankowego. Czwarą co do wielkości w Europie giełda w Zurychu oferuje wysoką płynność i bezpieczeństwo; jej kapitalizacja wyniosła w 2000 r. 3.500 mld CHF (obecnie o 30% mniej z uwagi na załamanie światowego rynku akcji). Paleta produktów bankowych jest pełna, a zarządzanie powierzonym kapitałem przez to łatwiejsze. Poziom podatków jest w Szwajcarii średnio o około 1/3 niższy aniżeli w krajach sąsiednich. Wielu zagranicznych przedstawicieli wolnych zawodów, sportu zawodowego, aktorów obiera Szwajcarię (podobnie jak np. Monaco) na miejsce stałego zamieszkania, by korzystać z poważnych oszczędności podatkowych. Przyjmuje się, że kwota 1 mln CHF podatku wnoszonego do kasy gminy stanowi furtkę do osiedlenia się i szybkiej zgody na zakup nieruchomości w Szwajcarii.

Szwajcaria jest siedzibą wielu holdingów międzynarodowych, które produkują na całym świecie, ale konsolidują tutaj swoje bilanse i płacą tutejsze, relatyw-

nie niższe podatki. To ważna, prestiżowa klientela banków szwajcarskich. Prawo spółek jest tak skonstruowane, że sprzyja takiej praktyce. Szwajcaria była praktycznie pierwszym krajem w Europie, który zniósł wszelkie ograniczenia dewizowe. Banki szwajcarskie miały w tej sytuacji więcej czasu niż jakikolwiek inny kraj europejski, aby nauczyć się korzystania z liberalizmu walutowego i wykształcić szeroką ofertę usług dla „wędrującego” pieniądza zagranicznego.

Fiskalizm sąsiadów

Zarówno w Niemczech, jak i we Włoszech obowiązują skomplikowany, „drenażowy” system podatkowy. Stanowi to silną motywację dla transferów na konta w bankach szwajcarskich, zwłaszcza w regionach przygranicznych. Na tej bazie wyrosło w ostatnich latach trzecie co do wielkości szwajcarskie centrum bankowe w Lugano, zarządzające kapitałami włoskimi. W Niemczech wysokość podatku od przychodów kapitałowych i odsetek waha się od 19,5 do 46%, w zależności od dochodów podatnika. Depozyty niemieckie trafiają głównie do Zurychu i Bazylei⁹.

Dla przeciwdziałania transferom rząd niemiecki planował w grudniu 2002 r. uproszczenie systemu poprzez wprowadzenie jednego 25% podatku odsetkowego pobieranego automatycznie przez banki i abolicję dla nieopodatkowanego kapitału wywiezionego za granicę. Ocenia się, że do Niemiec powróci co najmniej 100 mld euro, głównie ze Szwajcarii i Liechtensteinu. Analogiczna akcja podjęta latem przez Włochy przyniosła powrotny transfer o równowartości 48 mld euro.

Perspektywy

Szwajcaria zapewne utrzyma podstawowe zasady swojej tajemnicy bankowej, będzie jednak zmuszona pójść na kompromis z Unią Europejską i pogodzić się z częścią żądań, a co za tym idzie z ograniczeniem transferów z tych krajów¹⁰. Z drugiej strony wprowadza reformy podatkowe w krajach UE i wielostronne inicjatywy OECD, zwalczające nieuczciwą konkurencję podatkową, znacznie zmniejszając skłonność do transgranicznej ucieczki pieniądza. Rośnie przejrzystość i reglamentacja przepływów finansowych jako skuteczne narzędzie walki z międzynarodowym terroryzmem.

Szwajcaria nie wyklucza w tej sytuacji spadku zagranicznych depozytów nawet o 450-500 mld CHF w najbliższych dwóch latach. Będzie to oznaczać konieczność redukcji personelu bankowego o około 10.000 osób. Spadek zatrudnienia w bankach granicz-

⁹ *Steuerflucht aus Deutschland*. „CASH” nr 43 z 25.10.2002 r.

¹⁰ *Auf der Suche nach dem Kompromiss*. „Neue Zürcher Zeitung” z 6.12.2002 r.

nego kantonu Ticino ma już miejsce po pierwszej abolicji podatkowej rządu włoskiego. Część ekspertów przyjmuje wręcz możliwość likwidacji dotychczasowej formuły tajemnicy bankowej w ciągu 5-10 lat, co przyniosłoby odpływ 1/3 wszystkich depozytów zagranicznych. Nawet w takim przypadku Szwajcaria zachowa swoją dominującą pozycję w światowym *private banking*, okupioną jednak perturbacjami na rynku pracy i negatywnym wpływem na wzrost gospodarczy w granicach 0,2 punktu procentowego. Proces ten będzie zapewne dotyczył w takim samym stopniu wszystkich, konkurujących ze sobą międzynarodowych centrów finansowych¹¹.

Odpowiedzią na te wyzwania będzie wzmoczone zakładanie przez szwajcarskie banki oddziałów za granicą, w pierwszej kolejności w Niemczech, Włoszech i we Francji, dla przechwytywania repatriowanych tam kapitałów. Dzisiaj banki szwajcarskie mają tylko około 100 oddziałów zagranicznych (nie licząc banków zagranicznych kontrolowanych kapitałowo). Ich liczba może się podwoić w ciągu kilku lat. Kolejnym krokiem będzie ekspansja na nowe rynki, na których banki szwajcarskie dotychczas nie były obecne, np. w Polsce i innych nowych krajach rozszerzonej Unii Europejskiej.

¹¹ B. Bernet: *Quo vadis, Swiss Banking*. "Neue Züricher Zeitung" z 13/14.04.2002 r.

oprac. Jan Szustkiewicz